

KİMYA İLMİNİN ÖNCÜSÜ OLARAK KABUL EDİLEN BİR EMEVÎ VELİAHTI: HÂLİD B. YEZİD

AN Umayyad HEIR, CONSIDERED AS THE PIONEER OF THE SCIENCE OF CHEMISTRY: KHALID B. YAZID

Geliş Tarihi: 03.08.2023 Kabul Tarihi: 19.09.2023

✉ NADİR KARAKUŞ

DOÇ. DR.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0002-1508-9752
nadirkarakus@hitit.edu.tr
Katkı Oranı: %50

✉ MUHAMMED İHSAN HACİSMİLOĞLU

DR. ÖĞR. GÖR.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0003-2279-385X
nadirkarakus@hitit.edu.tr
Katkı Oranı: %50

ÖZ

Emevîler, İslâm tarihindeki fetihlerin yanı sıra, idarî tasarruf ve kurumsallaşma faaliyetleri ile bilinir. Aynı dönemin ilmi faaliyetleri ise nispeten azdır. Emevîlerin kudretli halifeleri Muâviye ve Abdülmelik dönemi dahi pozitif ilimler sahasında zayıf kalmıştır. Muâviye'nin torunu Hâlid, bu konuda önemli işler başarmış, antik dillerden yaptırdığı tercüme faaliyetleri ve kimya ilmine merakı ile döneme damgasını vurmuştur. 64/684 tarihinde tahta kimin geçeceği konusunda yaşanan belirsizlik, bu sırada genç yaşta bulunan Hâlid'i yönetimin dışında bırakmış ve hilâfete Mervâniler olarak bilinen akrabaları geçmiştir. Hayatını Humus valisi olarak devam ettiren Hâlid, bir yandan da hakkı olan hilâfet makamını ele geçirmek için arayış içine girmiştir. Bu süreç onu kimya ilmine yöneltmiş, madenleri altına dönüştürmeyi hedeflemiştir. Hâlid, madenlerden altın elde edememiş olsa da Müslümanlar arasında kimya ilminin doğup gelişmesine ve tercüme hareketliliğine zemin hazırlamıştır. Bu da Hâlid'i, İslâm Bilim Tarihi'nde kimya ilminin kurucusu konumuna oturmuş ve kimya ilmine katkı sağlayan Müslüman bilim adamlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İktidar, Bilim, Kimya, Rekabet.

ABSTRACT

In addition to the conquest in Islamic History, the Umayyads came to the forefront with the establishment that emerged during this period. However, the scientific activities of the period were more limited. Even the mighty caliphs of the Umayyads, Muawiyah and Abd al-Malik, remained weak in scientific studies. Muawiyah's grandson, Khalid, accomplished important works in this regard and left his mark on the period with his translation activities from ancient languages and his curiosity about the alchemy. Uncertainty over who would ascend to the throne in 684 left Khalid out of the administration and his relatives, known as the Marwanids, assumed the caliphate. Khalid, who continued his life as the governor of Homs, also sought to seize the caliphate to which he was entitled. This process led him to the alchemy and he aimed to transform the mines into gold. Khalid's these works paved the way for emergence and development of the chemical science and translation activities among Muslims. This placed Khalid in the position of the founder of the science of chemistry in the History of Islamic Science and led to the emergence of Muslim scientists who contributed to the science of chemistry.

Keywords: Islamic History, Power, Science, Chemistry, Competition.

SUMMARY

The rise of Islam in the political, military and cultural fields since the seventh century had important consequences for the increase in the scientific activities of the Muslims. Among these scientific activities, the science of alchemy was noticed and applied among Islamic scholars. As a result of the conquest of the scientific centers of Ancient Greece, such as Alexandria, by the Muslims, the sciences that were revealed in ancient history began to spread again from the Islamic geography to the world. Thus, Arab scholars contributed to the expansion of alchemy by translating and contributing to the legacy of Greek and other cultures.

A member of the Umayyad dynasty, Khalid ibn Yazid ibn Muawiyah al-Umayyad is known for translating some books written in ancient languages and being a scholar, as well as his interest in the science of alchemy. This detail, which was identified with alchemy and science in his life, carried him to a leading position in the Islamic History. This situation drew the Umayyad prince Khalid, who could not achieve his goal in the caliphate, into interesting and mysterious events such as trying to turn the mines into gold.

This aim of his gave a different meaning to the transition process of the caliphate from the Sufyanids to the Marwanids during the Umayyad period.

In 684, while Khalid was expected to become caliph, Marwan seized the caliphate throne. A short time later, he experienced a second shock when Marwan ibn Hakam appointed his own sons Abd al-Malik and Abd al-Aziz as heirs. The transfer of the caliphate, which he thought to be his right, to Marwan ibn Hakam and then to his sons Abd al-Malik and Abd al-Aziz, caused Khalid's hostility towards them.

After that, the hostility of Marwani and his tendency to turn to the science of alchemy to defeat them and their tendency to turn the mines into gold accelerated. Seeing that he had to reach a financial power in order to get the caliphate from them, Khalid turned to the science of alchemy in order to obtain gold from some objects. For this, he benefited from Christian priests such as Merianus, who had the ancient knowledge of Alexandria. Khalid ibn Yazid tried to reach the secrets of alchemy with the translations he had made from ancient works, and, on the other hand, he tried to observe the chemical changes in the universe with his own experiments.

The findings that the salt water evaporates and returns as fresh water with the precipitation clearly reveals this point. The information Khalid ibn Yazid gave about the structure of water in a conversation in the presence of Abd al Malik is full of details that will show how he tried to give the Marwanids an advantage with his scientific studies, as well as the vast knowledge he gained in the field. Khalid introduced the structure of water during this conversation. He claimed that salt water could be converted into fresh water by evaporation of water from the seas. He is also of the opinion that salt water can be turned into fresh water, as well as some mines can be turned into gold. The process of transforming salt water into fresh water has been the starting point of his thoughts on chemical changes.

It was Khalid ibn Yazid who brought the Sufyanids to the top in science. He became one of the most knowledgeable of Quraysh in the branches of science and gained a well-deserved reputation in this regard. Khalid, who had knowledge of chemistry and medicine, had some knowledge in these two positive sciences. In addition, the poet impresses with his oratorical, concise and eloquent personality; he took its place among the firsts in Islamic History by having the works written in the fields of astronomy, chemistry and medicine translated.

Khalid ibn Yazid could not reach the caliphate, which he thought he could get back with his alchemy studies. However, as a result of these scientific works, he left his mark on history and showed himself as the real founder of the alchemy in the History of Islamic Science and brought with it the emergence of scientists who contributed to the science of chemistry such as Ja'far al-Sadik and Jabir ibn Khayyan. The project of translation of ancient books that he initiated inspired the establishment of translation and research institutes such as "Bayt al-Hikmah" in the Abbasid period.

GİRİŞ

Tarih boyunca hânedan, devlet ve imparatorluk mensuplarının aile içi mücadeleleri, önemli olaylarla sürüp gitmiş, gayesine ulaşanlar kadar, emeline nail olamayanların trajik akıbetleri de bu süreçte ses getirmiştir. Bu hânedan üyeleri içinde ilim, sanat, şiir ve edebiyatla uğraşan kimseler ise bu olaylara ayrı bir boyut katmışlardır. Tarihte yaşamış donanımlı âlimler, yetenekli sanatkârlar arasında amaçlarına erişemeyen hânedan üyelerinin adedi ise oldukça fazla olmuştur. İktidar mücadelesinde başarıya ulaşamayan saray mensupları kimi zaman iktidarı ele geçirebilmek adına kimi zaman ise kaybettikleri bu mücadelenin etkilerinden uzaklaşabilmek adına ilim ve sanat gibi farklı faaliyet alanlarına yönelmişlerdir. Tarihin farklı dönemlerinde görülen bu türden örnekleri, Osmanlılar (1300-1922), Safevîler (1501-1736) ve Bâbürlüler (1526-1858)¹ gibi üç büyük imparatorlukta görmek mümkündür.

Osmanlı padişahı II. Bayezid'in (ö. 1512), "Harîmî" mahlası ile şiirler de kaleme alan oğlu Şehzâde Ebû'l-hayr Mehmed Korkut (ö. 919/1513)², Osmanlı tahtına geçememiş olmakla birlikte, görev yaptığı Manisa ve Antalya'da sancak beyliği yanında ilim ve edebiyatla ve mûsikî ile de uğraşarak adından söz ettirmiştir.³ Tarih

¹ William H. McNeill, *The Age of Gunpowder Empires, 1450-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), 20-195; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, The Gunpowder Empires and Modern Times* (London: University of Cahicago Press, 1977), 3/16 vd.; Keith Krause, *Arms and State: Patterns of Military Production and Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 30-31, 43, 51-52; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: State University of New York Press, 1994), 55-87; Linda T. Darling, "Rethinking Europe and the Islamic World in the age of exploration", *Journal of Early Modern History* 2 (1988), 221-246.

² Seydi Kiraz, "Şehzâde Korkut'un Etkisinde Kaldığı Bazı Şâirler ve Gazelleri", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2020), 55-82.

³ Fahrettin, Haliloğlu, "Şehzâde Korkut (1513)", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri: Musiki*, ed. Sema Dinç (İstanbul:

içerisinde ilmî faaliyetlerle uğraşan hanedan üyelerinden biri de şairliği ve hattatlığı ile bilinen Safevî prensi Elkas Mirza'dır (ö. 957/1550). Safevîler'in kurucusu olarak gösterilen Şah İsmail'in (1521-1524) oğlu Elkas Mirza, ağabeyi Şah Tahmasb'a (1524-1576) karşı taht mücadelesinde bulunmasına rağmen bu girişiminde başarıya ulaşamamıştır.⁴ Tarihte, ilim alanında göstermiş olduğu yeteneklerini kardeşi karşısındaki iktidar savaşında gösterememesinden dolayı tahta geçmeyi başaramayan bir diğer hanedan üyesi de Hindistan'da hüküm süren Bâbürlü hanedanının önemli simalarından Muhammed Dârâ Şükûh'tur (ö. 1069/1659). Şah Cihan'ın (1628-1658) oğlu olan bu Bâbürlü şehzâdesi, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'den (ö. 638/1240) Fahreddîn-i Irâkî'ye (ö. 688/1289) kadar pek çok mutasavvıfın⁵ fikirlerini araştırmış⁶ ve onun kaleme aldığı *Sekînetü'l-evliyâ* ve *Tarîkatü'l-hakikat* gibi eserleri Hindistan tasavvuf çevrelerinin başucu kitabı olmuştur.⁷ Babası Şah Cihan'ın, kendisini veliaht tayin etmesine rağmen idarî ve askerî alandaki yeteneksizliğinden dolayı kardeşi Evrengzîb (ö. 1707) karşısında mağlup olarak tahta ulaşması engellenmiştir.⁸

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere tarihte var olmuş devletlerin hânedan mensupları kimi zaman iktidar mücadelelerinde başarıya ulaşamamaları neticesinde siyasetten farklı bir alanda yoğunlaşmalarından dolayı, kimi zaman da iktidarı ele geçirebilmek için güç ve nüfuz elde edebilmek adına ilim ve sanata yönelmişlerdir. Çalışmamıza konu teşkil eden ve yukarıdaki örneklerden çok daha önceki bir süreçte yaşamış olan Emevî emiri Hâlid b. Yezîd de taht mücadelesi ile ilmî faaliyetler ilişkisinde, tarihin diğer dönemlerinde de görülecek olan hadiselerin benzerini yaşamış bir simadır. Şâirliği yanında pozitif ilimler; özellikle de kimyaya gösterdiği ilgi ile karşımıza çıkan bu Emevî prensi, iktidarı gasp ettiğine inandığı Mervânî hânedanına (684-750) karşı, kendisinin hakkı olduğunu düşündüğü tahtı geri alabilmek için kimya ilmine yönelmiş, bazı maddelerden altın elde etmeye çaba göstermiştir. Yukarıdaki misallerde verdiğimiz hânedan

Mana Yayınları, 2021), 118-123.

⁴ Şah Tahmasb b. İsmail b. Haydari Safevi Şah Tahmasb, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, çev. Rehimov Ebülfez Haşim (Bakü: Azernesr Yayınları, 1996), 46-47; Clement Imbault Huart, "Elkas Mirza", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 4/237-238; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Elkas Mirza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/55.

⁵ Bk. Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge-Ibn Sina, Suhreverdi, İbn Arabi*, çev. Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016).

⁶ Bıkrama Jit Hasrat, "Three Little-known Works of Dara Shukuh", *Islamic Culture* 25/1 (1951), 52-72.

⁷ Juan Eduardo Campo, *Dara* (New York: Infobase Publication, 2009), 43.

⁸ Hikmet Bayur, "Evrengzîb Âlemgir ve Dinî Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme", *TTK Belleten* 9/33 (1945), 16-29; Henry Beveridge, "Dârâ Şükûh", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 3/480.

üyeleri gibi öldürülmemiş olsa da kendisine yapılanlardan dolayı hayal kırıklığına uğramış, rakiplerine üstün gelebilmek için kimya ilmine merak sarmıştır. Onun bu süreçte vali olarak görev yaptığı Humus şehri ise bu faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Bu çalışma, Hâlid b. Yezîd'in hayatından ziyade tercüme faaliyetlerine sağladığı katkı, kimya ilmine olan ilgisi ve bu merakının İslâm düşünce tarihine kazandırdığı unsurlar üzerinde yoğunlaşacaktır. Ayrıca çalışmanın Süfyânî-Mervânî gerginliğine olduğu kadar kimya ilminin İslâm düşünce tarihi içerisindeki gelişim sürecine de ışık tutacağına inanıyoruz.

1. MERVÂNİLERLE OLAN İLİŞKİLER

Emevî emîri Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö. 85/704 [?]), âlimliği yanında⁹ antik dillerde yazılmış bazı kitapları tercüme ettirmesi ve kimya ilmine olan merakı ile bilinir.¹⁰ Onun hayatındaki kimya ve ilimle özdeşleşen bu ayrıntı da Hâlid b. Yezîd'i İslâm tarihinde öncü bir konuma taşımış, kendisini gagesine ulaşamamış bir Emevî prensi olmasının yanında, madenleri altına dönüştürmeye çalışması¹¹ gibi ilginç olayların içine çekmiştir. Onun bu hedefi ise Emevîler döneminde hilâfetin Süfyânîlerden Mervânîlere geçiş sürecine farklı bir anlam yüklemiştir.

Çalışmamıza konu teşkil eden Hâlid b. Yezîd, 3 Zilkade 64/22 Haziran 684'te Câbiye'de yapılan toplantıda halife adayı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sırada ağabeyi II. Muâviye¹² vefat etmiş ve Emevî Devleti için yeni bir lider olarak Hâlid b. Yezîd öne sürülmüştür. Ancak yaşının küçük olmasından dolayı Hâlid'in yerine Mervân b. Hakem'in (ö. 685) hilâfete geçmesi istenmiştir. Hilâfet, hiç beklenmedik bir şekilde Süfyânîlerden Mervânîlere geçince, tepkilerden çekinen ve Hâlid'in muhaliflerin yanında olması ihtimalini engellemek isteyen Mervân, onu kendisinden sonra birinci veliaht ilân ederek Humus/Hims valiliğine getirilmiştir.¹³

⁹ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/146.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdurrahman Ebû Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzir er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmânî, 1372/1953), 3/357; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiratü'l-Meârif en-Nazzâmiye, 1327), 3/128; Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 2/300; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, Hz. Peygamber'in Yönetimi, çev. Ahmed Özel (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 2/79; Muhammed Abdülkâdir Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/292-293.

¹¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978), 333, 497.

¹² Muâviye b. Yezîd b. Muâviye.

¹³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülük (Târihu'l-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 5/537.

Mervân'ın onu Humus valisi olarak görevlendirmesinin altında yatan sebeplerden birisi, hilâfet merkezine yakın olduğu için kontrolünün de kolay olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁴ Ancak buradaki Yuhanna Kilisesi gibi Hıristiyanlık için önemli merkezler ve şehrin kadîm ilmî geleneği¹⁵ Hâlid'in ilmî potansiyeli için oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Hilâfetin Mervân b. Hakem'e (684-685) geçmesine engel olamayan Hâlid, kısa süre sonra Mervân'ın, onun yerine kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliht bırakmasıyla bir kez daha iktidardan uzak kalmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin ardından onun Mervânîlere olan düşmanlığı ve onları alt edebilmek için de madenleri altına dönüştürme eğilimleri neticesinde kimya ilmine yönelmesi hız kazanmıştır.¹⁶ Üstelik Mervân b. Hakem, annesi Fâhite bint Ebû Hâşim b. Utbe ile de evlenerek¹⁷ onu bir nevi aşağılamıştır. Bu aşağılamaya açıkça vurgu yapan müverrih ve nesep âlimi Belâzurî (ö. 279/892-93), Mervân'ın 65/685 yılında uykusunda yastıkla boğularak öldürüldüğünü belirtmiş¹⁸ ve oğlu küçük düşürülen Fâhite'nin bu olayda bir parmağının olduğu düşünülmüştür.¹⁹

Hâlid b. Yezîd, I. Mervân'ın ölümünden sonra Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 705) yanında önemli bir yeri olmasına rağmen onu kendi hilâfetinin gasıbı olarak görmeye devam etmiştir. Gizliden gizliye ona karşı bir rekabet duygusu içine girmiş ve bu duyguyu açığa vurmaktan çekinmemiştir. Bir şiirinde:

¹⁴ Emevîler'de velihtların yakın şehirlere atanmaları genel bir vali atama politikası haline gelmiştir. Konu ile ilgili bk. Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 99-103.

¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 134-135, 152-154; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 7/243, 265; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikir, 1415/1995), 2/359; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 4/304.

¹⁶ Hâlid b. Yezîd'e: "Bütün enerjini bu sanata elde etmeye harcıyorsun" denildiğinde Hâlid şöyle demiştir: "Ben bunu yaparken arkadaşlarımı ve kardeşlerimi zenginleştirmekten başka bir şey talep etmedim. Daha önce halifelige göz koymuştum, ancak o elimden alındı. Benim tanıdığım ya da beni tanıyan insanların sultanın kapısında bir şeyler elde etme umudu ve korku içinde beklememesi için bu sanatın sonuna kadar gitmeye çalışmaktan başka çarem kalmadı." Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 333, 497.

¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/541

¹⁸ I. Mervân'ın vebadan öldüğüne dair rivayetler de mevcuttur. Bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/301; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 7/317; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 3/405.

¹⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-eshrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Mearif, 1959), 6/275, 299.

“Zenginlikle beraber büyük şeref seni sevindirirse de,
Bir gün sığınak arayan biri olarak müthiş bir korkuya kapılırsın”²⁰

diyerek Mervânîlere üstü kapalı uyarıda bulunmayı ihmal etmemiştir.

Onun Mervânîlere olan nefreti ile ilgili kaynaklarımızda başka örnekler de vardır. Muhaddis Abdullah b. Muhayrîz (ö. 99/717) Kudüs'te Hâlid b. Yezîd'i ipek elbiseler içinde görerek eleştirmiştir. Hâlid ise değer verdiği bu önemli muhaddise, Abdülmelik b. Mervân giydiği için ipek elbiseye büründüğünü ifade edip kendisini savunmuştur.²¹

Abdülmelik b. Mervân'ın huzurunda yapılan bir sohbetle suyun yapısı ile ilgili verdiği bilgiler onun kimya alanında edindiği yüksek bilgi yanında Mervânîlere bu konuda nasıl üstünlük sağlamaya çalıştığını da ortaya koyacak teferruat mevcuttur. Bu sohbet esnasında suyun yapısını tanıtan Hâlid, onun denizlerden buharlaşarak nasıl tatlı su haline geldiğini ortaya koymuş, istendiği takdirde tuzlu suyu tatlı suya dönüştürebileceğini iddia etmiştir.²²

Hâlid, Mervânîlere karşı rekabet hisleri içinde olmasına rağmen bazı özel durumlarda onları desteklemekten ve kendilerine cesaret vermekten de geri durmamıştır. Halife Abdülmelik b. Mervân, diplomatik yazışmalarda mektupların baş kısmına İhlâs Süresinin ilk âyetini yazdırınca Bizans İmparatoru²³ buna sert tepki göstermiştir. Rum hükümdarı, şayet bu yazıyı silmeyecek olurlarsa kendisinin de paraların üzerine Hz. Muhammed (s.a.s.) hakkında hoşlanmayacakları şeyleri bastıracağını söyleyerek tehditte bulunmuştur. Abdülmelik, bu sert tepkiden korkunca, onu cesaretlendiren ve geri adım atmamasını söyleyen de Hâlid b. Yezîd olmuştur. Durumdan endişelenen Abdülmelik, Hâlid'e bir elçi göndererek bu felâket sayılacak durumu bildirmiş, Hâlid ise ona korkusunu terk etmesini, Bizans'ın parasının kullanımını yasaklamasını ve kendisinin para bastırıp halka dağıtmasını öğütlemiştir. Bu öneriden sonra Abdülmelik b. Mervân ona müteşekkir olmuş, kendisini sevindirdiği için Allah'ın da onu sevindirmesi yolunda dua etmiştir.²⁴

²⁰ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 3/1237.

²¹ Alâüddîn Moğultay İbn Fülehy b. Abdullâh el-Bekcerî, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdirrahman Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm (Kâhire: el-Fâruk el-Hâdise, 422/2001), 8/190; Ebû Yûsuf Ya`kûb b. Süfyân el-Besevî, *Kitâbü'l-Ma`rife ve'l-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410), 2/365; Zehebî, *Siyeru a`lâmi'n-nübelâ*, 4/496.

²² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 16/313; İbn Manzûr, *Muhtasarü târîhi Dimaşk*, 8/37.

²³ Kaynaklarda ismi verilmeyen bu imparatorun II. Iustinos (685-695) olduğu tahmin edilmektedir. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 120-128; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/268-275.

²⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 274.

2. HÂLİD B. YEZİD VE KİMYA İLMİ

Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 680) ilme; özellikle de tarih ilmine oldukça meraklı olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Muâviye, Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şeriyye'yi (ö. 67/686 [?]) devletinin yönetim merkezi Dımaşk'a davet ederek ona Arap ve Acem meliklerinin hayatını anlatan bir kitap yazdırmıştır.²⁵ Oğlu ve halefi Yezid'e (ö. 683) ise nesep âlimi Dağfel b. Hanzale'yi (ö. 65/685) özel hoca olarak tutmuş²⁶, onun çöl hayatı yanında o dönemin önemli bir bilimi olan Ensâb'ı öğrenmesine gayret etmiştir. Her ne kadar bu çalışmamızda İslâm Tarihi'nde ilk tercüme faaliyetini gerçekleştirenlerden birinin Hâlid b. Yezîd olduğu belirtilmiş olsa da ondan önceki dönemlerde de bu konuda çalışmalarının olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafet mücadelesi yürüttüğü döneme rastlayan 38/658-659 yılında kimyacı Zosimos'un bir eseri Arapçaya çevrilmiştir.²⁷

Süfyânîleri pozitif ilimler sahasında ön plana çıkaran isim, Muâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd olmuştur. Hâlid b. Yezîd, ilim dallarında Kureyş'in en bilginleri arasına girmiş, bu konuda haklı bir üne kavuşmuştur. Kimya ve tıp ilmine vukûfiyeti bulunan Hâlid, bu iki pozitif ilim dalında bazı bilgilere sahip olmuştur. Hâlid b. Yezîd, ayrıca şâir, hatip, özlü ve fasih konuşan kişiliği ile de ön plana çıkmış; astronomi, kimya ve tıp alanında yazılmış eserleri tercüme ettirerek de İslâm tarihi içerisinde ilkler arasında yerini almıştır.²⁸ Bu alandaki birikimini artırmak için astronomi, kimya ve tıp konusundaki kitapları tercüme işinde görev alan kimselere oldukça cömert davranmıştır. Mütercim ve felsefecilere ihsanda bulunduğu gibi hikmet ehli ve her sanat erbabının reisine iltifatta bulunarak onları

²⁵ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbârü'l-tvâl*, thk. Abdülmun'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 1/7; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/155; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 4/417.

²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 1/95; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/462; 7/286, 291; İbn Manzûr, *Muhtasarü târihi Dımaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 8/198; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 8/117; Kettânî, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, 2/373.

²⁷ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*, çev. Abdurrahman Aliy (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 1/3.

²⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürüci'z zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Esad Dağur (b.y.: Dâru'l-Hicre, 1988), 4/169; Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 1/219.

yakınında tutmuştur.²⁹ Felsefecilere Yunancadan Arapçaya çevirttiği kitaplar, İslâm tarihinde ilk tercüme eserler olarak kendisini göstermiş³⁰, bu husus ise Hâlid’i İslâm düşünce tarihinde müstesna bir yere oturtmuştur. Onun astronomi konusundaki birikim ve ilgisini anlamak için de Kahire kütüphanesine gönderdiği belirtilen bir bakır küreyi burada hatırlatmak yerinde olacaktır.³¹ Bu çalışmaları ve ilme olan merakından dolayı biraz da haklı olarak kendisi Ümeyyeoğulları için bir övünç kaynağı olarak gösterilmiştir.³²

Onun kimya hususundaki bilgilerini ortaya koyduğu risaleleri, kendisine haklı bir şöret kazandırmaktadır. O, bu engin bilgisini Meriyânus (Morienos/Marianos) er-Râhib er-Rûmî³³ adlı bir Hıristiyan keşişten öğrenmiştir.³⁴ Adı geçen rahip hakkında daha geniş bilgiyi Arap bibliyografya âlimi İbnü’n-Nedîm’in (ö. 385/995 [?]) çeşitli dinler, mezhepler, bilimler ve sanatlarla ilgili malumatlar verdiği “*el-Fihrist*” adlı külliyyatından öğrenilmektedir. Buna göre Meriyânus, İskenderiyeli kimyacı Stephanos’un öğrencisidir ve Suriye’ye gelerek bu birikimini Emevîlerin Humus valisi Hâlid b. Yezîd’e aktarmıştır.³⁵ Bizanslı sofist filozof ve âlim Stephanos, 640’ta başlayan Müslüman fetihlerinden önce İskenderiye’deki Olympiodorus okulunun son temsilcilerinden birisi olarak değerlendirilir.³⁶ Stephanos, Bizans İmparatoru Herakleios’un (610-641) 610’da iktidara gelmesinden³⁷ bir müddet sonra Bizans payitahtı olan Konstantiniyye’ye gitmiştir.³⁸

Hâlid b. Yezîd’in tubba ve özellikle de kimyaya dair bilgi birikimini

²⁹ İbn Ebü’l-Hadîd el-Medâinî, *Şerhu Nehci’l-belâğa* nşr. M. Ebü’l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 1385/1965), 3/476.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya (Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları, 1941), 1/681.

³¹ Cemâlüddîn İbnü’l-Kıfî, *İhbâru’l-ulemâ bi ahhâri’l-hükemâ*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 286.

³² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâilü’s-siyâsiyye* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 1/42.

³³ Ebû Saîd Selâhaddîn Halîl es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, nşr. İhsan Abbas (Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1981), 13/270.

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 2/224.

³⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 419.

³⁶ Keith Dickson, “Stephanos of Alexandria (580? – 640?)”, ed. Paul T. Keyser; Georgia L. Irby-Massie, *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and Its Many Heirs* (London: Routledge, 2008), 753-765.

³⁷ Anastasia Christophilopoulou, *Byzantine History: 610-867*, çev. Timothy Cullen (Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publishing, 1993), 2/10-14; J. Konidares, “Die Novellen des Kaisers Herakleios”, *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.

³⁸ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton: Darwin Press, 1997), 302-305.

hocası Meriyânus'un ilmi yanında İskenderiye ekolünün antik çağda oynadığı rolde de aramak gerekir. Zira kökü, Büyük İskender zamanına (MÖ. 356-323) dayandırılan ve Batlamyus ailesinin³⁹ oluşturduğu ifade edilen 700.000 kitaplık antikçağın en zengin kütüphanesi burada idi.⁴⁰ Akdeniz havzasındaki fikir grupları ile Helenizm'in⁴¹ buluşma merkezi konumuna gelen İskenderiye⁴² ve bunun yansıması olarak ortaya çıkan İskenderiye Kütüphanesi'nde⁴³ de kimya ile ilgili zengin bir birikimin olması kaçınılmazdır. Antikçağın bu zengin birikiminin de Stephanos'un öğrencisi Meriyânus aracılığıyla Emevî prensi Hâlid b. Yezîd'e intikal ettiği söylenebilir. Hâlid b. Yezîd'in kitaplara oldukça düşkün olduğuna dair bir rivayeti de bu konunun üzerine eklersek⁴⁴ İskenderiye'nin antik birikiminin kimya alanında Humus'ta nasıl yeniden ihyâ edildiği daha iyi anlaşılabilir.

Hâlid, öğrenmeyi çok istediği kimya ilminin kapılarını kendisine açan hocası Meriyânus'a olan minnetini, kendisine her yıl değerli hediyeler takdim ederek ödemeye çalışmıştır.⁴⁵ Özellikle *Risâle fi'l-kimyâ* adlı eserinde hem kendisinin hem de adı geçen rahibin görüşlerine yer vermesi de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁶ Hâlid b. Yezîd'in kendisinden etkilendiği kişiler arasında Benî İsrâil'e dair rivayetleri ile tanınan tâbiünden Kâ'b el-Ahbâr'ın da (ö. 32/652-653 [?]) zikredilmesi yerinde olacaktır. Hâlid, bu Yahudî kökenli âlimden "cefir" adıyla anılan ve daha çok yıldızların konumundan hareket ederek gelecekte olacak olayları önceden

³⁹ Greko-Romen literatüründe Claudius Ptolemaios olarak bilinen İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilgini Batlamyus'a dayanan bu köklü ailenin ilmi geleneğinin daha çok coğrafya üzerinde yoğunlaştığını hatırlamak gerekir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 327-328, 333; Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem* (Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar, ts.), 32-34; İbnü'l-Kıftî, *İhbâri'l-ulemâ*, 68.

⁴⁰ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976), 32.

⁴¹ Helenizm, Grek uygarlığının tümüne verilen ad olduğu gibi aynı zamanda Grek olmayan unsurların Yunan düşüncesinden etkilenecek ortaya koydukları bir kavram olarak da karşımıza çıkar.

⁴² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1980), 93-94; Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınevi, 1993), 164.

⁴³ Gregory Abu'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 1/116-118.

⁴⁴ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, nşr. Ahmed Emin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 7/132.

⁴⁵ Ebû Musa Câbir b. Hayyân b. Abdullah el-Ezdi Câbir b. Hayyân, *Resâilü Câbir b. Hayyân*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 460.

⁴⁶ Fâzıl Halil İbrâhim, "Divânü Hâlid b. Yezîd fi'l-kimyâ", *Mecelletü ma'hedî'l-mahtûtâti'l-Arabîyye* 26/2 (1982), 555-559.

tahmin etme ilmini öğrenmiştir.⁴⁷ Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin yaptığı bir evlilik, Mervânîlere duyduğu nefret yanında kimya ilmine olan merakı açısından da önemli bir yer tutar. Onun Mervânîlerin en büyük rakibi olan Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) kız kardeşi Remle bint Zübeyr b. Avvâm ile evliliği sadece Mervânîleri kızdıran bir olay değildir.⁴⁸ Aynı zamanda onun kimyayı şiirlerinde kullanarak eşine karşı olan sevgisinin ifadesi de söz konusudur.⁴⁹

Hâlid b. Yezîd'in eşine yazdığı ve onun sevgisini kimya ile özdeşleştirdiği şiir ise sadece coğrafyacı, edib ve seyyâh Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) "*Mu'cemü'l-üdebâ*" adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şiirin ilgili beyti şu şekildedir:

"O (Remle bint Zübeyr), bir suyun başına varsa,
Öncesinde tuzluysa bile o suyu tatlı ve soğuk buluruz."⁵⁰

Burada tuzlu suyun tatlı suya çevrilmesi anlatımı, yukarıda verdiğimiz Halife Abdülmelik'in huzurunda yaptığı söylenen sohbetteki fikirleri ile bire bir örtüşmektedir. Öte yandan Hâlid'in, eşine olan muhabbetini dahi kimya ilmine olan tutkusundan hareketle, kimyada ulaştığı neticelerle benzetme yapmak suretiyle dile getirdiği şekilde bir değerlendirme ve yorumda bulunmak da yanlış olmasa gerektir.

3. ESERLERİ VE TERCÜME ETTİRDİĞİ KİTAPLAR

Hâlid b. Yezîd'in yukarıda söz konusu ettiğimiz *Risâle fi'l-kimyâ* adlı eserinden başka kendisine isnad edilen pek çok kitap ve risâlesi vardır. Yâkût el-Hamevî, Hâlid b. Yezîd'in kimyaya dair *es-Sirru'l-bedî' fi'fekki'r-remzi'l-menî'* (*Zor çözülen remzi vuzuha kavuşturma konusunda harika sır*) adlı bir başka kitabının olduğunu bildirmektedir.⁵¹

Arap bibliyografya âlimi İbnü'n-Nedîm, Hâlid b. Yezîd'i kimya konusunda oğluna⁵² vasiyetini bildiren kitap ve risaleler dahi kaleme alacak

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 58/345; İbn Manzûr, *Muhtasarü târihi Dimaşk*, 1/292; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (b.y.: Dârü'l-Ma'ârif, 1984), 1/255.

⁴⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/237; İbn Manzûr, *Muhtasarü târihi Dimaşk*, 8/359; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 9/436.

⁴⁹ Hâlid b. Zeyd'in eşi Remle için yazdığı diğer şiirler için bk. Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/360; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 69/127.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3/1237.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3/1237.

⁵² Hâlid b. Yezîd'in oğulları olarak karşımıza Harb, Yezîd, Abdurrahman ve Abdullah isimleri çıkar. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 1/193; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 7/243, 265; Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 2/40; 5/194; İbn

kadar bu işe kendisini adanmış bir ilim adamı, bir kimya sevdalısı olarak tanır. Aynı müellif, Hâlid b. Yezîd'e ait üç adet kimya kitabını da isimleri ile birlikte zikreder. Bunları *Kitâbü's-Sahîfeti'l-kebîr*, *Kitâbü'l-Harârât* ve *Kitâbü's-Sahîfeti's-sağîr* adlı risâleler olarak kaydedebiliriz.⁵³

Hâlid b. Yezîd'in asıl ilgi alanı olan kimya ve diğer alanlarla ilgili kitaplarının bir başka listesini ise Fuad Sezgin vermektedir: Kimyaya dair bir *Risâle*, *Risâle fî san'ati's-şerîfe*, *Dîvânü'n-nücûm* ve *fırdevsi'l-hikme*, *Manzûme fî'l-kimyâ*, *el-Kasâid fî'l-kimyâ*, *Kasîdetü kimyâi*, *Vasıyyetün li veledihî*,⁵⁴ *el-Kavlü'l-müfid fî sunâti'l-ilâhiyye*, *Hamsü kasâid*, *Kitâbü'l-Üstukus*.⁵⁵

İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafya âlimi ve müzikolog Batlamyus/Ptolomeo'ya (ö. 168 [?]) ait olduğu zikredilen ve Hâlid b. Yezîd'in çevirttiği astrolojiye dair *Kitâbü's-Semere*⁵⁶ adlı kitabı da burada zikretmekte fayda bulunmaktadır. Hâlid'in bu önemli çalışması Batılılar tarafından da dikkat ve ilgi ile takip edilmiş, astrolojiye olan yakın ilgisinden dolayı kendisine "Calidrex Aegyptorum" unvanı verilmiştir.⁵⁷ Yine bu dönemde tıp alanında yapılmış bir çeviri eser olarak da karşımıza, Süryânî hekim Ehrûn b. Ain'e (ö. ?) ait olan kitap çıkmaktadır.⁵⁸ İbn Ebî Usaybia'dan nakledildiğine göre tıbbıya dair binlerce prensip ortaya koyan Ehrûn, Hârûnürreşîd dönemine (786-809) ulaşmış bir başka Süryânî hekim olan Yuhannâ b. Serâbiyûn (ö. II./VIII. yüzyılın ikinci yarısı) adlı öğrenciyi yetiştirdiği ifade edilmektedir⁵⁹ Ancak VII. yüzyılda yaşayan Ehrûn'un, bir asır sonra gelecek olan Yuhannâ'nın hocası olduğu bilgisi doğru gözükmemektedir.

Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-târîh*, 4/304, 310; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 21/480; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/575; Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beirut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 1/332; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü mübtede' ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihim min zevi's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halil Şahâde (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 3/294;

⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 419.

⁵⁴ Bu eserin, İbnü'n-Nedîm'in de vurguladığı kimyaya dair oğluna öğütleri kitabı olduğunu yeniden hatırlayabiliriz.

⁵⁵ Fuad Sezgin, *Târîhü'l-türâsi'l-Arabî: es-Simyâ- ve'l-Kimyâ - en-Nebât - ve'l-Felâha hatta nahve 430 h.* çev. Abdullah b. Abdullah el-Hicâzî (Riyad: Câmîatü'l-Melik Suud, 1986), 4/183.

⁵⁶ Bu eser, muhtemelen Batlamyus'un *Tetrabiblos* (Dört Kitap) adlı astronomiye dair kitabı olmalıdır.

⁵⁷ Mahmut Karakaş, 8. *Yüzyıldan 19. Yüzyıla Müslüman Bilim Adamları* (İstanbul: Mostar, 2009), 108.

⁵⁸ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/4.

⁵⁹ Muvaffakuddîn İbn Ebü Usaybia, *Uyünü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beirut: Mektebetü'l-Hayât, ts.), 185.

4. ETKİLERİ

Hâlid b. Yezîd, kendisi kimya ile ilgilenmekle kalmamış, başka isimleri de etkileyerek onların bu ilimde söz sahibi olmalarının da kapılarını aralamıştır. Bunlardan ilk akla gelen onun aynı zamanda dayısının oğlu olan Ca'fer es-Sâdık'tır (ö. 148/765). Şîî âlimler tarafından İsnâaşeriye'nin beşinci imamı olan babası Muhammed el-Bâkir tarafından imam olarak tâyin edildiğine dâir rivayetler yanında⁶⁰ cefr ve kimyaya olan merakı ile de tanınmıştır. Şîa'ya göre gelecekte vuku bulacak olan olayları değişik metotlarla öğrettiğine inanılan cefr ilminin kaynağı, Ca'fer es-Sâdık'tır.⁶¹ Bundan dolayı da Şîîler tarafından geleceğe ait haberleri ihtivâ ettiği öne sürülen eserler *el-Cefr* veya *el-Cefr ve'l-câmia* isimleriyle anılır.⁶²

Ca'fer es-Sâdık'ın Şîa yanındaki bu önemli konumu yanında, tabii ilimlerde ve özellikle de kimya konusunda söz sahibi olduğu bilinen bir gerçektir.⁶³ Onun kimya konusunda ismini ölümsüzleştirdiği alan, bazı kimyevî karışımlardan *aqua regia* denilen kral suyunu keşfetmesi olmuştur. *el-Mâü'l-melikî* de denilen bu kimyevî karışımda nitrik asit, kezzap ile tuz ruhu bulunmuş ve bu karışım aynı zamanda altının eritilmesinde aranan bir nesne olmuştur. Üstelik bu karışımı ve diğer bilgilerini Câbir Hayyân'a da (ö. 200/815) öğreterek bilgilerini gelecek kuşağa aktarmıştır.⁶⁴ Nitekim Câbir b. Hayyân da kendisini "*hikmetin kaynağı*" olarak nitelemiştir⁶⁵ ve ondan "*Efendim Ca'fer*" diye bahsetmiştir.⁶⁶

Ca'fer es-Sâdık'ın genellikle Medine'de yaşadığı ve bu şehirde kimya ilmini öğrenecek bir ortam olmadığı yönündeki görüşlere rağmen⁶⁷ onun Humus⁶⁸ ve Kûfe⁶⁹ gibi şehirlere seyahat ettiği bilinmektedir. Bu ziyaretlerinde halasının oğlu olan Humus emîri Hâlid b. Yezîd ile buluşarak

⁶⁰ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Kitâbü'firaki's-Şîa*, nşr. H. Ritter (İstanbul: Matbaatü'd-Devle li-Cem'iyeti'l-Müsteşrikîn, 1931), 37-41; Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, nşr. M. Seyyid Kîlânî (Kahire: 1381/1961), 1/165-166.

⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/542; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1/415-416, 420.

⁶² M. Ebû Zehre, *el-İmâm es-Sâdık* (Dimaşk: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts.), 33-39.

⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/471; 2/224.

⁶⁴ M. Yahyâ el-Hâşimî, *el-İmâmü's-Sâdık mülhimü'l-kimyâ* (Haleb: y.y, 1959), 29, 38-41, 74.

⁶⁵ Câbir b. Hayyân, *Musannefât fî ilmi'l-kîmiyâ*, nşr. E. J. Holmyard (Paris: y.y., 1928), 100.

⁶⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 499. Buradaki "*Efendim Ca'fer*" ibaresinden Ca'fer es-Sâdık değil de Abbâsî veziri Ca'fer el-Bermekî'nin (ö. 187/803) kastedildiği de bildirilir.

⁶⁷ George Sarton, *Introduction to the History of Science* (London: Krieger Pub Co, 1962), 1/508.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/144; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 3/451.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/253; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 1/213; 71/240; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/21; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 2/9.

ondan kimya konusunda bazı bilgiler elde etmiştir.⁷⁰ Öte yandan 452’de Humus civarında Saint Jean-Baptiste de denilen Hz. Yahyâ’nın kesik başının bulunması ile bölge dinî bir merkez haline gelmiş⁷¹ ve bölgeye tabiatıyla Hıristiyan din ve bilim adamları da akın etmiştir. Bundan dolayı da Humus, Hâlid ve öğrencisi Ca’fer es-Sâdık için kimya konusunda gerekli bilgilerin fazlasıyla elde edildiği bir yer olmuştur. Onun kimyaya dair olan eseri *Risâletü’l-vesâyâ ve’l-fusûl*⁷² dikkate alınacak olursa, bu ileri sürülen fikirlerin hiç de yabana atılmayacak cinsten olduğunu müşahede ederiz. Bu eserden başka kendisine ait daha küçük hacimli *Risâle fi’l-Kimyâ* adlı bir başka eserinin daha bulunması⁷³ onun kimya ilmine vukûfiyetini gösteren bir diğer delil olarak karşımıza çıkar.

Hâlid b. Yezîd’ten sonra kimya ilmi ile uğraşan Ca’fer es-Sâdık’ın da bu alanda Câbir b. Hayyân’ın yetişmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Câbir’in, Ca’fer’in kendisinin üstâdı olduğuna dair ifadeleri, bu konuyu oldukça net olarak açıklar. Ca’fer es-Sâdık gibi sûfiyâne ve zâhidâne bir hayat yaşayan Câbir⁷⁴, hocası ile Kûfe’de⁷⁵ bir araya gelmişlerdir. Şehrin havasının temiz olması ve bu durumun kimya araştırmaları için elverişli sayılması, Câbir’in Kûfe’de bulunmasına sebep teşkil etmiştir.⁷⁶ Daha sonra bir başka ilim merkezi Bağdat’a giderek burada Bermekîlerin himayesi altında çalışmalarını sürdürmüştür. Abbâsîlerin en kudretli hükümdarı sayılan Hârûnürreşîd gibi⁷⁷ Câbir de İran’ın tarihî şehri Tûs’ta vefat etmiştir.⁷⁸ Câbir b. Hayyân’ın, Hâlid b. Yezîd’in hocası Meriyânus’un öğrencisi olan ve ismi verilmeyen bir rahipten de ders

⁷⁰ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, 4/129.

⁷¹ Robert Mantran, “Humus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 18/370-373.

⁷² Bk. Ca’fer es-Sâdık, *Risâletü’l-vesâyâ ve’l-fusûl*, nşr. J. Ruska (Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1924).

⁷³ Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, 1/528-531.

⁷⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 498-500.

⁷⁵ Kûfe’nin Ebû Ca’fer er-Ruâsî (ö. 187/803) ve Ebû Ca’fer en-Nehhâs (ö. 338/950) gibi âlimleri yetiştirmesi de bu vesile ile hatırlanmalıdır. Bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 13/470; 15/579; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 9/315; 14/172; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/75; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fi sinaâti’l-inşâ* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 2/403; Ömer Ferruh, *Târîhu’l-edebi’l-Arabî* (Beirut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1981-84), 2/48-50.

⁷⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 499.

⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 73/321; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/230; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 2/354; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fi sinaâti’l-inşâ*, 4/390; İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kurûb fi ahbâri Benî Eyyüb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu’l-Emîriyye, 1377/1957), 4/60.

⁷⁸ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 134-138; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 194-197.

alması⁷⁹, onu klasik kimya eğitim silsilesindeki yerini gösteren önemli noktalardan biridir.

Câbir b. Hayyân'ın kimya ilmindeki yerinin modern kimyanın önemli isimleri olan İrlandalı Robert Boyle (ö. 1691), İngiliz Joseph Priestley (ö. 1804) ve Fransız Antoine-Laurent de Lavoisier (ö. 1794) ile bir tutulması,⁸⁰ Hâlid b. Yezîd ile başlayan İslâm kimya ilminin geldiği noktanın anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hâlid'in kendisinden sonraki kimyacılar etkisi Câbir ile son bulmuş gibi görünse de onun tesirlerini daha sonraki dönemlerde bulmak mümkündür. Bu Emevî prensinin ilk İslâm filozofu ve meşşâî ekolünün kurucusu Ya'kûb b. İshak el-Kindî'ye de (ö. 252/866 [?]) dolaylı yoldan etki ettiği söylenebilir. Onun *Kitâb fî kimyâi'l-itr ve't-tas'idât*⁸¹ adlı eserinin, rahatlıkla Hâlid b. Yezîd, Ca'fer es-Sâdık ve Câbir b. Hayyân'ın fikirlerinin yeni bir ifade şekli olduğu belirtilebilir. Yine ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) de kurduğu laboratuvarında kimya deneyleri yapmak adına ortaya çıkan gaz ve buhar sebebiyle ömrü boyunca göz rahatsızlığı çeken bir âlim olarak⁸² kimya ilmine merakını görmektedir. Bu geleneğin daha sonraki temsilcileri olarak, Orta çağ tıbbının önde gelen temsilcisi Ebû Ali el-Hüseyin İbn Sînâ (ö. 428/1037)⁸³ ile hayatının on yedi yılını kimya öğretimine veren Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-İrakî es-Simâvî'yi de (ö. 580/1184-85 [?])⁸⁴ görmek mümkündür. Bu silsilenin en başında dolaylı da olsa Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin yer aldığı ve onun, İslâm tarihinde kimya ilminin kurucuları arasında en önde gelen sima olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

SONUÇ

İslâm tarihinde en geniş hudutlara erişen, Paris'in kenar banliyölerinden Türkistan içlerine, Hazar'dan Bizans payitahtı Konstantiniyye surlarına kadar ulaşan Emevîler, kısa sayılacak bir sürede İslâm Devleti'nin sınırlarını genişletmiş ve devleti imparatorluğa dönüştürmüşlerdir. Onların bu başarısında devletin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân ile Abdülmelik

⁷⁹ Câbir b. Hayyân, *Musannefât fî ilmi'l-kîmiyâ*, 100.

⁸⁰ Fuad Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 4/244. E. O. Lippmann'dan alıntı olarak zikredilmiştir.

⁸¹ Kindî, *Kitâb fî kimyâi'l-itr ve't-tas'idât*, nşr. Karl Garbers (Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1948).

⁸² Ali b. Zeyd el-Beyhâkî, *Tetimme-i sıvânü'l-hikme*, nşr. Muhammed Şefî (Lahor: University of the Panjab, 1351), 8.

⁸³ L. E. Goodman, *Avicenna* (London: Routledge, 1992), 32-36.

⁸⁴ Ebû'l-Kâsım el-İrakî, *el-İlmü'l-mükteseb fî zirâati'z-zehab: Book of Knowledge Acquired Concerning the Cultivation of Gold*, nşr. ve çev. E. J. Holmyard (Paris: Martino Fine Books, 1923), 7-8.

b. Mervân gibi yetenekli halifelerin büyük rolü olmuştur. 64/684 yılı, Emevîler döneminde bir kırılma anı olmuş, II. Muâviye'nin ölümüyle başlayan belirsizlik ortamında hilâfette onun küçük kardeşi Hâlid'in de hak sahibi olmasına rağmen Mervân b. Hakem'e tevdi edilmiştir. I. Mervân, kendisinden sonra veliaht olarak Hâlid b. Yezîd'i bırakmasına ve Humus valiliğini kendisine vermesine rağmen hilafet konusunda gelişen olaylar bu Emevî emirini yalnızlaştırmış, Kâtip Çelebi'nin de ifadesi ile onun ilimle iştigal etmesine; özellikle de kimya ilmine yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

Kendi hakkı olduğunu düşündüğü hilâfetin önce Mervân'a daha sonra da oğlu Abdülmelik'e intikal etmesi Hâlid b. Yezîd'de onlara karşı bir rekabet hissi uyandırmış, bunu yazdığı şiirlerinde ve hayat tarzında açıkça ortaya koymaktan çekinmemiştir. Onlara karşı üstünlük sağlayabilmek adına malî bir güce ulaşması gerektiğini gören Hâlid, bazı nesnelere altın elde etme amacıyla kimya ilmine yönelmiştir. Bunun için de İskenderiye'nin antik birikimine sahip Meriyânus gibi Hıristiyan rahiplerden faydalanmıştır. Antik eserlerden yaptırdığı çevirilerle bu ilmin sırlarına erişmeye çalışan Hâlid b. Yezîd, bir yandan da kendi gözlemleri ile kâinattaki kimyasal değişimleri gözlemeye çalışmıştır. Bu hususu onun tuzlu suyun buharlaşma ile yeniden tatlı su olarak yağmurlarla gelmesine dair tespitleri açıkça ortaya koyar. Tuzlu suyun tatlı suya dönüşme süreci ise onun kimyasal değişimler hususunda temel hareket noktası olmuştur. Bu gerçeği onun şiirlerinde ve Abdülmelik b. Mervân'ın huzurunda yapılan sohbetlerde açıkça görmek mümkündür.

Hâlid b. Yezîd, çok istediği hilâfet makamına kimya ilmi sayesinde ulaşamasa da yetiştirdiği öğrencileri ve geride bıraktığı ilmî miras ile ismini ölümsüzleştirmiştir. Dayısının oğlu olan Ca'fer es-Sâdik gibi bir öğrenci yetiştirmiş, onun kanalıyla da İslâm kimya ilminde derin izler bırakan Câbir b. Hayyân gibi âlimler bu geleneği devam ettirmiştir. İslâm bilim tarihinin başarılı sîmaları olan İbn Sînâ ve Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-İrakî es-Simâvî'yi de bu halkaya dâhil edebiliriz. Bu nedenlerden dolayı da Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, İslâm bilim tarihinde kimya ilminin gerçek kurucusu olarak kendisini göstermiş, siyâsî hayatından çok ilmî faaliyetleri ile döneme çok ayrı bir anlam yüklemiştir. Üstelik Hâlid'in başlattığı antik döneme ait kitapların çevirisi, Abbâsîler dönemindeki Beytü'l-Hikme gibi tercüme ve araştırma merkezlerinin kurulmasına ilham kaynağı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târihi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1950.

Ahmed Emin. *Fecru'l-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. “Elkas Mirza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/55. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Bayur, Hikmet. “Evrenzib Âlemgir ve Dinî Siyasası Üzerinde Bir İnceleme”. *TTK Belleten* 9/33 (1945), 16-29.

Behiy, Muhammed. *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınevi, 1993.

Bekcerî, Alâüddîn Moğultay İbn Fülejh b. Abdullah. *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Ebû Abdîrrahman Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kâhire: el-Fâruk el-Hâdîse, 1422/2001.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.

Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Besevî, Ebû Yûsuf Ya`kûb b. Süfyân. *Kitâbü'l-Ma`rife ve't-târih*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410.

Beveridge, Henry. “Dârâ Şükûh”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/480. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Beyhakî, Ali b. Zeyd. *Tetimme-i sıvânü'l-hikme*. nşr. Muhammed Şefî. Lahor: University of the Panjab, 1351.

Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Albany: State University of New York Press, 1994.

Ca'fer es-Sâdik. *Risâletü'l-vesâyâ ve'l-fusûl*. nşr. J. Ruska. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1924.

Câbir b. Hayyân, Ebû Musa Câbir b. Hayyân b. Abdullah el-Ezdi. *Resâilu Câbir b. Hayyân*. nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Câbir b. Hayyân. *Musannefât fî ilmi'l-kîmiyâ li'l-hakîm Câbir b. Hayyân es-Sûfî*. nşr. E. J. Holmyard. Paris: y.y., 1928.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resâilü's-siyâsiyye*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hîlal, ts.

Campo, Juan Eduardo. *Dara*. New York: Infobase Publication, 2009.

Christophilopoulou, Anastasia. *Byzantine History: 610-867*. çev. Timothy Cullen. Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publishing, 1993.

Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.

Darling, Linda T. “Rethinking Europe and the Islamic World in the age of exploration”. *Journal of Early Modern History* 2 (1988), 221-246.

Dickson, Keith. “Stephanos of Alexandria (580? – 640?)”. ed. Paul T. Keyser; Georgia L. Irby-Massie. 753-765. *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and Its Many Heirs*. London: Routledge, 2008.

Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbâru't-tvâl*. thk. Abdûlmun'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.

- Ebû Zehre, M. *el-İmâm es-Sâdıq*. Dımaşk: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts.
- Endelüsî, Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed. *Ṭabaḳâtü'l-ümem*. Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar, ts.
- Fâzıl Halîl İbrâhîm. "Divânü Hâlid b. Yezîd fi'l-kimyâ". *Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye* 26/2 (1982), 555-559.
- Goodman, L. E. *Avicenna*. London: Routledge, 1992.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1980.
- Halîfe b. Hayyât. *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1397.
- Haliloğlu, Fahrettin. "Şehzâde Korkut (1513)". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri: Musiki*. ed. Sema Dinç. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Hasrat, Bikrama Jit. "Three Little-known Works of Dara Shukuh". *Islamic Culture* 25/1 (1951), 52-72.
- Hâşimî, M. Yahyâ. *el-İmâmü's-Sâdıq mülhimü'l-kimyâ*. Haleb: y.y, 1959.
- Hayrüdîdîn ez-Ziriklî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization, The Gunpowder Empires and Modern Times*. 3. Cilt. London: University of Cahicago Press, 1977.
- Hoyland, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton: Darwin Press, 1997.
- Huart, Clement Imbault. "Elkas Mirza". *İslam Ansiklopedisi*. 4/237-238. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Hureysât, Muhammed Abdülkâdir. "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- İrâkî, Ebû'l-Kâsım. *el-İlmü'l-mükteseb fi zirâati'z-zeheb: Book of Knowledge Acquired Concerning the Cultivation of Gold*. nşr. ve çev. E. J. Holmyard. Paris: Martino Fine Books, 1923.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdülber en-Nemerî. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. nşr. Ahmed Emin. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *Târihu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt, Kahire: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî. *Uyûnü'l-embâ fi tabakâti'l-etebbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiratü'l-Meârif en-Nazzâmiye, 1327.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliiyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber ve divânü mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihi min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halil Şahâde. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1985.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: 7 Cilt. Dâru Sadr, 1900-1904.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. 21 Cilt. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*. thk. Ruveyhâ en-Nahhâs vd. 29 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 8/198.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddîn. 16 Cilt. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.

İbn Vâsıl, Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim. *Müferrücu'l-kurûb fî ahbâri Benî Eyyüb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. 5 Cilt. Kâhire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.

İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. by: Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbnü'l-Kiftî, Cemâlüddîn. *İhbâru'l-ulemâ bi ahbâri'l-hükemâ*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1398/1978.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu'l-a'sâ fî sinaâti'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Karakaş, Mahmut. *8. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Müslüman Bilim Adamları*. İstanbul: Mostar Yayınları, 2009.

Kâtip Çelebi. *Keşfüzzünûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat - Şerafettin Yaltkaya. 2 Cilt. Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları, 1941.

Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtübü'l-İdâriyye, Hz. Peygamber'in Yönetimi*. çev. Ahmed Özel. İstanbul: İz Yayınları, 2003.

Kindî, Ya'kûb b. İshak. *Kitâb fî kimyâi'l-ıtr ve'tas'îdât*. nşr. Karl Garbers. Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, 1948.

Kiraz, Seydi. “Şehzâde Korkut'un Etkisinde Kaldığı Bazı Şâirler ve Gazelleri”. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2020), 55-82.

Konidares, J. “Die Novellen des Kaisers Herakleios”. *Fontes Minores* 5 (1980), 33-106.

Krause, Keith. *Arms and State: Patterns of Military Production and Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Mantran, Robert. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/370-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

McNeill, William H. *The Age of Gunpowder Empires, 1450-1800*. Chicago: University of Chicago Press, 1983.

Medâinî, İbn Ebü'l-Hadîd. *Şerhu Nehci'l-Belâğa*. nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim. 20 Cilt. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 1385/1965.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Esad Dağur. b.y: Dâru'l-Hicre, 1988.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam ve İlim: İslam Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Üç Müslüman Bilge-İbn Sina, Suhreverdi, İbn Arabi*. çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ. *Kitâbü firaki'ş-Şia*. nşr. H. Ritter. İstanbul: Matbaatü'devle li-Cemiiyeti'l-Müsteşrikîn, 1931.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Ömer Ferruh. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1981-84.

Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türk Müsiki Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1990.

Râzî, Ebü Muhammed Abdurrahman Ebü Hâtim Muhammed b. İdris b. el-Münzîr. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmânî, 1372/1953.

Safedî, Ebü Saîd Selâhaddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. İhsan Abbas. Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1981.

Sarton, George. *Introduction to the History of Scienc*. 3 Cilt. London: Krieger Pub Co, 1962.

Sezgin, Fuad. *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî: es-Simyâ - ve'l-Kimyâ - en-Nebât - ve'l-Felâha hatta nahve 430 h*. çev. Abdullah b. Abdullah el-Hicazi. Riyad: Câmiatü'l-Melik Suud, 1986.

Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*. çev. Abdurrahman Aliy. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.

Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2013.

Şah Tahmasb b. İsmail b. Haydarî Safevî. *Tezkire-i Şah Tahmasb*. çev. Rehimov Ebülfez Haşim. Baku: Azerneşr Yayınları, 1996.

Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. nşr. M. Seyyid Kîlânî. 2 Cilt. Kâhire: 1381/1961.

Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.

Temir, Hakan. *Emevilerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 23 Cilt. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Zübeydi, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. b.y.: Dâru'l-Ma'ârif, 1984.